

СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 149.376.-051.4-056.:11263

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.26>

О. А. Вовченко

кандидат психологічних наук, докторант
Інституту спеціальної педагогіки та психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних наук України

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ОСІБ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: АДАПТАЦІЯ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

За останні десять років в Україні зростає кількість осіб, що мають порушення інтелектуального розвитку. Відтак, виникає низка питань у спеціальній психології, що потребують вирішення. Йдеться про особливості не лише навчання такої особистості, а й формування у неї основних життєвих компетентностей, емоційного (соціального) інтелекту, особистісної саморегуляції. Це дасть змогу особистості успішно адаптуватися до навчального процесу (у школах, професійно-технічних навчальних та/або вищих навчальних закладах.), легко та швидко інтегруватися у колектив однолітків, соціалізуватися у сучасний динамічний світ.

Статтю присвячено вирішенню проблем психологічного супроводу осіб з порушеннями інтелектуального розвитку, як одного з факторів адаптації особистості з психофізичними порушеннями до професійної діяльності. У статті розкрито сутність сучасного психологічного супроводу та його вплив на формування основних життєвих компетентностей осіб із порушеннями інтелектуального розвитку, охарактеризовано особливості впливу життєвих компетенцій на міжособистісні відносини і становлення особистості з особливими потребами в соціумі.

Автором визначено стан розробленості проблеми та основні концептуальні підходи до її дослідження. Охарактеризовано основні етапи, види, форми та принципи реалізації ефективного сучасного психологічного супроводу осіб із порушеннями інтелектуального розвитку.

Автором також розглянуто важливі умови формування життєвих компетентностей осіб із порушеннями інтелектуального розвитку та виокремлено основні принципи: системність, мультидисциплінарність та комплексність. У статті автором окреслено процес формування життєвих компетентностей осіб з порушеннями інтелектуального розвитку. Так, виокремлено три основні періоди, які відповідають трьом ланкам навчання у школі: початковий, основний та завершальний (від старшої школи протягом подальшого життя особистості).

Окреслено стан та рівень сформованості життєвих компетентностей осіб із порушеннями інтелектуального розвитку, який можна оцінити через стан сформованості основних складників, які представлені у дослідженні через компоненти: когнітивний, емоційно-вольовий, комунікативний.

Ключові слова: особа із порушеннями інтелектуального розвитку, психологічний супровід осіб із психофізичними порушеннями, етапи психологічного супроводу, професійна адаптація, професійна діяльність, життєва компетентність.

Постановка проблеми. Політичні та соціальні процеси, що відбуваються в Україні, спрямовані на утвердження демократичних засад розвитку держави, і зумовлюють необхідність відповідних змін щодо всіх її громадян, включаючи одну із найбільш незахищених груп – осіб з порушеннями інтелектуального розвитку. Головною метою цих змін є формування і розвиток особистості з інтелектуальними порушеннями, яка буде готова до конкурентного професійного та життєвого вибору в сучасному динамічному соціумі.

Постановка проблеми. В Україні за останніми статистичними даними налічується близько

13,7 тисяч осіб з означеними порушеннями. За даними Міністерства охорони здоров'я України за останні 5 років зростає кількість проявів порушень саме розумового розвитку, а саме на 21% [5]. Однак, незважаючи на те, які порушення має особа, світовий досвід і досвід в Україні показує, що найбільшою проблемою для таких осіб є процес працевлаштування і адаптації до професійної діяльності.

За законодавчими нормами на підприємствах України 4 робочих місця із 100 мають надаватися саме особам з особливостями психофізичного розвитку. Так, за даними Міністерства праці та соці-

альної політики України, протягом 2018-2019 рр. у центрах зайнятості зареєстровано 24,6 тисяч осіб з особливостями психофізичного розвитку [5]. Наразі в Україні лише 4 тис. осіб з фізичними вадами мають постійне місце працевлаштування. Однак люди з порушеннями інтелектуального розвитку, зокрема розумовою відсталістю загалом не увійшли до означених статистичних даних. Це обумовлено низкою причин: по-перше, більшість з них не знають про можливості працевлаштування, по-друге, половина з таких осіб мають відчуття страху перед самостійним життям, мають страх першого кроку щоб перейти з періоду шкільного навчання у трудову діяльність.

Сьогодні в Україні особи з порушеннями інтелектуального розвитку є однією з найбільш вразливих та незахищених груп, по відношенню до яких найчастіше порушується гуманне ставлення зі сторони соціуму. Часто вони не спроможні захистити свої права (на здобуття освіти, права на працю тощо). Так, скажімо, особи із порушеннями розумового розвитку мають складнощі із процесом адаптації у професійне життя, ускладнено у них проходить процес соціалізації, нерідко виникають складнощі у дотриманні суспільних, політичних норм.

Згідно чинного законодавства, «Україна забезпечує рівність трудових прав усім громадянам, ... особи з порушеннями інтелектуального розвитку мають таке ж право на працю, як і всі громадяни України» [6, с. 48]. Адже саме трудова та професійна діяльність людей з особливостями психофізичного розвитку може стати першим кроком гуманізації сучасного українського суспільства, оскільки такі особи без почуття страху зможуть виконувати обов'язки, які дозволять відчувати себе корисними, сприятимуть їх адаптації до проблем сьогодення, підніматимуть їх самооцінку, коригуватимуть емоційно-вольові якості, поведінку, особистісну саморегуляцію тощо.

Недостатнє усвідомлення різних аспектів власного та громадського життя через знижені когнітивні здібності, несформованість особистісної саморегуляції, емоційно-вольової сфери, соціальної поведінки та недостатність розуміння власного громадянського стану і власних потреб, призводить до того, що особа з порушеннями інтелектуального розвитку може стати об'єктом глузування, цькування, морального та фізичного знущання (як дорослого, так і дитячого булінгу). Зважаючи на такі складнощі та соціальну, політично-правову ситуації на сьогодні недостатньо виключно традиційних способів соціалізації, що засвоєні попереднім досвідом навчання і виховання таких осіб. Сучасні реалії нашого суспільства вимагають доповнення традиційних форм адаптації особистості з порушеннями інтелектуального розвитку, а саме надання їм комплексного психологічного супроводу.

Від так, **метою статті** є дослідженню особливостей психологічного супроводу осіб з порушеннями інтелектуального розвитку в процесі їх професійної адаптації, як однієї з важливих детермінант формування і розвитку особистості в сучасній Україні. Це досить актуальний та дискусійний науковий аспект, зокрема питання щодо специфіки, методів, засобів реалізації психологічного супроводу в контексті впливу його на формування основних життєвих та професійних компетентностей осіб з порушеннями інтелектуальної сфери.

Виклад основного матеріалу. Переважно, наукова категорія психологічний супровід вважається добре дослідженою психологічною категорією як усталений образ бачення підтримки та допомоги особам, що мають особливості психофізичного розвитку чи проблеми психофізичного здоров'я. Вона розглядається з різних методологічних позицій у працях психологів О. Артемієвої, Ф. Василюка, О. Верніка, В. Зінченка, Дж. Келлі, Д. Леонтьєва, У. Найссера, Ж. Піаже, В. Петренка, С. Симоненко, С. Смірнова, Т. Титаренко та ін. Дослідженням психологічного супроводу як системи допомоги особам з проблемами психофізичного здоров'я займалися такі вчені як М. Бодкін, Е. Данілавічюте, І. Гудим, В. Засенко, А. Колупаєва, С. Литовченко, О. Марченко, Е. Мелетинський, Е. Нойман, О. Таранченко, О. Федоренко, Н. Фрай та багато ін. У своїх роботах роль та вплив психологічного супроводу на соціальну дійсність осіб з порушеннями психофізичного розвитку досліджували Г. Бедненко, Н. Гаєвська, О. Донченко, Є. Мелетинський, Д. Пагава, О. Потєбня, О. Романенко, О. Томенко, О. Феклишин та багато ін.

Однак багато питань, пов'язаних з проблемою визначення змісту та структури сучасного психологічного супроводу в контексті адаптації особистості до професійної діяльності та формування у неї основних життєвих компетентностей залишаються наразі актуальними.

В силу численних об'єктивних і суб'єктивних чинників не завжди фахівцям педагогам під час навчання в школі, професійно-технічних училищах вдається в повному обсязі надати кваліфіковану допомогу в професійній орієнтації, працевлаштуванні, психологічній адаптації до колективу особам з порушеннями інтелектуального розвитку. Саме психологи та здійснення відповідними фахівцями психологічного супроводу якнайкраще може сприяти у налагодженні відносин керівника, співробітників з підлеглим чи колегою, що має порушення інтелектуальної сфери.

Метою психологічного супроводу є задоволення особливих соціально-психологічних потреб осіб з порушеннями інтелектуального розвитку для досягнення соціо-професійної інтегрованості

у соціум та повної поетапної соціалізації. Головними агентами такого психологічного супроводу є психологічна служба в школах для дітей з розумовою відсталістю, в освітньо-розвиткових центрах, що відвідує дитина (із затримкою психічного розвитку, діти із синдромом Дауна), психологічна служба в професійно-навчальних закладах (технікумах, училищах для підлітків з особливими освітніми потребами), районні психологічні/реабілітаційні центри та організації, що опікуються та допомагають особам з інтелектуальними порушеннями.

Об'єктами психологічного супроводу, відповідно до окресленого, є діти, підлітки, дорослі особи, що мають порушення інтелектуального розвитку; сім'ї, де виховувались такі особи, (пізніше керівники, що беруть на роботу особу з означеними порушеннями).

Основними принципами здійснення психологічного супроводу осіб з порушеннями інтелектуального розвитку нами визначено наступні: розвитку, відповідності, оптимізації, реалістичності, доступності, фаховості, суб'єктності, реалістичності, кооперації, єдності і взаємодоповнюваності, принцип діяльнісного підходу, соціокультурний принцип.

Відповідно до означеного основними функціями психологічного супроводу осіб з інтелектуальними порушеннями мають бути:

- 1) соціально-інтегрувальна;
- 2) навчально-об'єктивна;
- 3) корекційно-розвиткова;
- 4) адаптуєча [4, с. 208].

Основні завдання психолога, що надає психологічний супровід таким особам є:

– підтримка соціального інтегрування осіб з порушеннями інтелектуального розвитку у процес професійно-трудова діяльності та робочий колектив;

– формування загальнокомунікаційних, поведінкових та впрофесійно-спрямованих вмін та навичок;

– забезпечення особливих освітньо-психологічних потреб (мовно-мовленнєвих, комунікаційних, загальнопрофесійних та трудових, соціоінтегративних, соціокультурних та ін.);

– формування основних життєвих та професійних компетентностей особи з інтелектуальними порушеннями [6, с. 112–114].

Результатом успішного психологічного супроводу має стати сформованість життєвих та професійних компетентностей осіб з порушеннями інтелектуального розвитку, що дасть змогу такій особистості успішно адаптуватися спочатку до навчального процесу (у школах, професійно-технічних навчальних та/або вищих навчальних закладах та ін.), легко та швидко інтегруватися у колектив однолітків, соціалізуватися у світ дорослих та виконувати певну професійно-трудова діяльність.

Життєва компетентність особи з порушеннями інтелектуального розвитку, у широкому розумінні – це здатність приймати рішення й нести відповідальність за їх реалізацію у різних сферах своєї життєдіяльності. Поняття життєвої компетентності передбачає сукупність фізичних та певних інтелектуальних якостей особистості, необхідних для створення сприятливих умов існування для себе в конструктивній взаємодії з іншими [2, с. 304]. У вузькому розумінні – це наявність знань про різні аспекти життя, навичок творчого володіння інтелектуальним і фізичним інструментарієм, здатності взаємодіяти з іншими людьми в різних ситуаціях, враховуючи конфліктні; життєва компетентність характеризує повноту, достатність та адекватність здійснюваних дій, що базуються на наявності знань та в подальшому житті на практичному досвіді [1, с. 65]. Під життєвою компетентністю особи з порушеннями інтелектуального розвитку, варто розуміти інтегровану характеристику якостей особистості і, в подальшому, рівня її підготовки до виконання певної діяльності у певній галузі. Зокрема, це і, знання, здобуті під час освітнього процесу, навички поведінки, адаптованість до умов сучасного світу, особистісний розвиток, професійні навички, відповідальність за прийняті рішення, почуття власної гідності, досвід самореалізації, вміння контролювати свою поведінку згідно суспільної моралі та норм тощо.

Так, скажімо, відповідно до Концепції ЮНЕСКО, життєва компетентність – це навчитися пізнавати, навчитися працювати, навчитися жити [3, с. 11].

Процес формування життєвих компетентностей особистості з порушеннями інтелектуального розвитку умовно можна розподілити на три основні періоди, які відповідають трьом ланкам навчання у школі: початковий, основний та завершальний (від старшої школи протягом подальшого життя особистості). Від так, наголосимо, що важливо зорганізувати психологічні служби, які будуть надавати таким особам психологічний супровід починаючи з періоду навчання в школі.

Таким чином, перший період, який орієнтовно відповідає навчанню у початковій школі, має концентруватися на формуванні життєвих навичок та закладанні підґрунтя для формування майбутньої життєвої компетентності особистості. Для реалізації такого завдання у початковій школі необхідно сформувати якомога більше інтелектуальних вмін та навичок (читати, писати, висловлювати власну думку усно та письмово, активно слухати, коректно формулювати, задавати питання, актуалізувати потребу та створювати реальні умови, необхідні для самостійного прийняття дитиною рішень; сформувати найпростіші необхідні умови для планування та реалізації власного рішення в реальних життєвих умовах; створювати умови та дієво підтримувати

(педагогічними та психологічними засобами), формування елементарних життєвих та соціальних навичок дитини (щодо пізнання, спілкування, практичної діяльності), необхідних для реалізації його власних рішень, успішного вирішення актуальних життєвих завдань; заохочувати дитину до самостійного контролю та організації власного життєвого часу, самовиховання (відповідно до віку та інтелектуальних умінь, можливостей).

Головним механізмом формування життєвої компетентності та необхідних навичок дитини з порушеннями інтелектуального розвитку у початковій школі має бути ігрова діяльність. Це зумовлено тим, що гра, ігрова діяльність є важливою складовою життєдіяльності молодших школярів. Вона не заперечує та не заважає навчально-пізнавальній діяльності, а навпаки, доповнює та розвиває її результати. Гра (особливо рольова) є природним психологічним тренінгом поведінки та формуванню життєвої компетентності. У процесі гри діти з означеними порушеннями пізнають, моделюють (передбачають), та намагаються здійснювати діяльність дорослих, ще недоступну їм у власному житті. Крім того, гра сприяє розвитку творчого мислення, творчої уяви дитини. В процесі гри, під впливом її «потреб» та «цілей», дитина може скомбінувати, прийняти та здійснити рішення щодо закріплення певних життєвих компетенцій (дій, моделей поведінки), які досі не було використано нею у своєму життєвому досвіді.

Другий період формування життєвої компетентності осіб з порушеннями інтелектуального розвитку умовно відповідає навчанню в основній та старшій школі та/або навчанню в професійних училищах, технікумах. Основним показником формування життєвої компетентності цього періоду має завершитися формуванням соціальних знань дитини щодо життєвого пізнання, самоорганізації та саморегуляції. Для реалізації означеного необхідно формувати та сприяти природному прагненню особистості пізнавати, контролювати власну життєдіяльність; стимулювати прагнення та формувати потребу в свідомому визначенні власних дій та вчинків; привчати до необхідності прийняття життєвого рішення; сприяти свідомому контролю за власними вчинками, емоціями.

Варто зазначити, що особливістю формування життєвої компетентності та необхідних навичок осіб з порушеннями інтелектуального розвитку в основній школі є поступовий перехід від групових до індивідуальних форм навчальної та виховної роботи.

Третій період формування життєвої компетентності осіб з порушеннями інтелектуального розвитку умовно здійснюється з моменту закінчення освітнього процесу, під час входження у професійну діяльність і протягом всього дорослого життя особистості. Основними завданнями цього віко-

вого періоду є формування свідомого ставлення особистості до власного і чужого життя, соціокультурного та природного середовища; створення умов, необхідних для самостійного здобуття життєвого досвіду, пізнання життя формування, особистісних якостей, рис характеру, необхідних для розв'язання складних життєвих завдань (активності, психологічної та моральної стійкості, наполегливості, виваженості, доброзичливості та ін.).

Зазначимо, що формування життєвих компетентностей на цьому періоді передбачає застосування, в першу чергу, індивідуальних форм роботи. Водночас, це не виключає застосування групових форм.

Здійснення психологічного супроводу передбачає реалізацію основних етапів психологічного супроводу осіб з порушеннями інтелектуального розвитку:

1. Діагностичний – виявлення особливих вторинних потреб (мовленнєвих, загальносоціальних, соціоінтегративних, соціокультурних) та стану сформованості особистості (поведінкові особливості, саморегуляція особистості, стан емоційно-вольової сфери особи) та ін.

2. Планувальний – планування, проектування й моделювання комплексу психологічних впливів для забезпечення особливих потреб кожної окремої особи з порушеннями інтелектуального розвитку, що перебуває в рамках здійснення психологічного впливу

3. Практичний – практичне втілення комплексу психологічних впливів для задоволення особливих потреб особи з порушеннями інтелектуального розвитку.

4. Рефлексивний – визначення ефективності здійснення психологічного супроводу; виявлення чинників неефективності супроводу; внесення відповідних коректив у комплекс психологічних впливів.

Як зазначалось вище, формами реалізації психологічного впливу можуть бути: внутрішні – зовнішні, індивідуальні-групові. Щодо основних методик, що мають бути використані у сучасному психологічному супроводі, зазначимо та зацентруємо увагу на поліметодичності та комплексності використання, тобто інтеграції сучасних інноваційних методик та технік артотерапевтичного та когнітивного підходів: піскова, ігрова, музична, кіно- та фототерапія, робота з метафористичними картами, тілесно-рухова терапія та багато іншого).

Від так, важливими при забезпеченні психологічного супроводу та формуванні основних життєвих компетентностей осіб з порушеннями інтелектуального розвитку є три основоположні принципи: системність, мультидисциплінарність та комплексність.

Системність реалізується через планування корекційно-розвиткової роботи з дітьми та дорослими особами з порушеннями інтелектуального

розвитку щодо формування основних життєвих компетенцій і передбачає низку психолого-педагогічних процедур: діагностику, проведення корекційних заходів, їх реалізацію, прогнозування та перевірку ефективності корекційно-розвиткових та терапевтичних робіт.

Мультидисциплінарність забезпечується співпрацею фахівців різних галузей: педагогів, психологів, соціальних працівників та консультантів, не виключеним є елемент родинного виховання та впливу батьків на становлення особистості спочатку дитини, потім дорослої особистості з порушеннями інтелектуальної сфери та формування їх життєвих компетентностей.

Комплексність може бути реалізовано через програму корекційно-виховного або корекційно-розвиткового спрямування.

Дієвість та рівень ефективності психологічного супроводу на формування особистості з порушеннями інтелектуального розвитку, зокрема її соціального та професійного статусу, можна оцінити через стан сформованості основних складових компетентностей, які представлено нами через компоненти: когнітивну, емоційно-вольову, комунікативну.

Так, критерієм комунікативної компоненти є партнерська позиція в спілкуванні, або здатність установлювати і підтримувати контакти з людьми, вміти налагоджувати дружні та професійні стосунки, особисті відносини з партнером іншої статі та ін. До складу комунікативної компоненти можна включити сукупність знань і вмінь, що забезпечують ефективний комунікативний процес, адаптацію у спілкуванні з оточуючими людьми. Відповідно, несформованість комунікативної компоненти у осіб з порушеннями інтелектуального розвитку буде проявлятися через порушення навичок спілкування, зокрема, замкнутість; нездатність одержувати інформацію в спілкуванні; нездатність використовувати зворотний зв'язок, тобто наявність труднощів при формулюванні запитання для одержання додаткової інформації; нездатність звернутися по допомогу і прийняти її; нездатність брати участь у спільній діяльності з іншими дітьми, дорослими, колегами тощо, при виконанні спільного завдання, відстороненість, агресивність прояви девіантної поведінки та ін.

Когнітивна компонента сприяє пізнавальній активності особи та визначає її здатність розуміти свої потреби та бажання, можливості, досягнення, нормативи поведінки у суспільстві та завдань, які ставляться перед нею. Несформованість когнітивної компоненти у осіб з порушеннями інтелектуального розвитку прояв-

ляється через нестійку самооцінку, підвищений рівень тривожності; нездатність до логічного узагальнення; ситуативне самосприйняття; нездатність передбачати наслідки власних дій; відсутність розуміння мотивів поведінки та емоційного стану іншої людини тощо.

Емоційно-вольова компонента реалізується через формування у особи з порушеннями інтелектуальної сфери особистісної та емоційно-вольової саморегуляції, самоконтролю, моралі та цінностей.

Підсумовуючи зазначимо, що соціальна та професійно-трудова адаптація осіб з порушеннями інтелектуального розвитку в значній кількості випадків, перебуває в специфічних соціально-психологічних умовах, що деструктивно впливають на всі основні сфери такої особистості та формують широкий спектр вторинних порушень. Сучасні соціокультурні зміни детермінують нагальну потребу в розробці методологічних і теоретичних основ впровадження інноваційних освітніх програм, як наслідок і технологій, орієнтованих на якісне вдосконалення процесу соціалізації та адаптації до професійної діяльності осіб з психофізичними порушеннями, зокрема і щодо осіб з порушеннями інтелектуального розвитку. Це зумовлює необхідність розроблення та впровадження нових програм, методик та технологій, які передбачатимуть сучасні підходи до організації та змісту психологічного супроводу, особливо в частині формування життєвих компетентностей осіб з порушеннями інтелектуального розвитку.

Література:

1. Горностаї П. Життєва компетентність в умовах обмеженості життєвого світу. Київ: Контекст. 2012. 147 с.
2. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. посіб. / за ред. Л. Сохань. Київ: Богдана. 2003. 520 с.
3. Ляшенко В. Визначення рівнів сформованості життєвої компетентності дітей-інвалідів: метод. рекомендації для спеціалістів соціальної реабілітації. Миколаїв: Державний комплекс ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів. 2009. 46 с.
4. Одайник В. Психологія образования. Санкт-Петербург: Ювента. 1996. 412 с.
5. Пагава Д. Психологія освіти: статистика, потреби, недоліки. Київ, 2019. URL: <http://newismit/pagawa/il.if.ua/kte23.htm>
6. Циба В. Психологічний супровід у спеціальній психології: до визначення поняття. Київ: Форум. 2011. 209 с.

Vovchenko O. A. Psychological support of persons with disabilities of intellectual development: adaptation to professional activities

Over the past ten years, the number of people with intellectual disabilities has increased in Ukraine. Yes, there are a number of questions in special psychology that need to be addressed. These are not only the peculiarities of teaching such a person, but also the formation of basic vital competences, emotional (social) intelligence, personal self-regulation, etc. This will allow the individual to successfully adapt to the educational process (in schools, vocational and / or higher educational institutions, etc.), easily and quickly integrate into the peer group, socialize into the modern dynamic world. From this, the article is devoted to solving the problems of psychological support of persons with intellectual disabilities, as one of the factors of adaptation of the person with psychophysical disorders to professional activity. The article describes the essence of modern psychological support and its influence on the formation of basic life competencies of persons with intellectual disabilities. The author defines the state of development of the problem and the main conceptual approaches to its research. The basic stages, types, forms and principles of realization of effective modern psychological support of persons with intellectual disabilities are characterized.

The author also examines important conditions for the formation of the life competencies of persons with intellectual disabilities and outlines the basic principles: systematicity, multidisciplinary and complexity. The article describes the process of formation of life competencies of persons with intellectual disabilities. Thus, there are three main periods that correspond to the three units of study at school: primary, primary and final (from senior school during the later life of the individual).

The state and level of formation of vital competences of persons with intellectual disabilities, which can be estimated through the state of formation of the main components, which are presented in the study through components: cognitive, emotional-volitional, communicative, are outlined.

Key words: *person with intellectual disabilities, psychological support of persons with psychophysical disorders, stages of psychological support, professional adaptation, professional activity, vital competence.*